

МАНАСТИРЪТ „СВ. СВ. КИРИК И ЮЛИТА” В НИШАВСКАТА ЕПАРХИЯ ПРЕЗ XVIII-XIX ВЕК: ВЪЗРОЖДЕНСКА МИКРОИСТОРИЯ

Манастирът „Св. Св. Кирик и Юлита”, известен още като Смиловския манастир, се намира в района на Забърдието, разположено северно и североизточно от Цариброд (дн. Димитровград, Република Сърбия). Районът обхваща югозападните падини на планината Видлич, Одоровското поле и долината на забърдска река, в чиято територия са ситуйрани девет села – Бребевница, Гуленовци, Мъзгош, Мойнци, Одърровци (Височки Одърровци), Петърлаш, Протопопинци, Радейна, Смиловци. Сред този простор, високо във Видлич, на южния склон на връх Трипут, се намира манастирът, на около 4 км северно/североизточно от с. Смиловци.¹

ЗАЩО МИКРОИСТОРИЯ ?

Моят интерес към манастира възникна при теренните обхождания в района, извършени по научно-изследователски проект за изучаването на Годечко-Царибродския край.² В периода от 26 до 29 август 2003 г. екип, работещ по проекта посети Цариброд и района. Много от хората на Смиловци, Радейна, Петърлаш и други съседни селища посочиха манастира като един от най-старите исторически обекти тук. Още през 1985 г. в неговата околност са извършени археологически проучвания.³ Групата, посетила манастира през август 2003 г. включваше техническия ръководител на проекта – етнографа Григор Марков, историците Людмила Зидарова и Надя Манолова-Николова, изкуствоведката Еелена Попова. В манастирския храм Е. Попова установи относително добре запазен иконостас с икони от известния самоковски зограф Йоан Иконописец.⁴ За моя изненада бяха съхранени няколко български печатни книги от възрожденската епоха. Те, заедно с оцелелите немалко богослужебни книги, очевидно са малка част от някогашната църковна библиотека. Запазените книги и ръкописи от манастира, намерените в тях приписки, натрупаните впечатления и допълнителни сведения, публикациите на колеги, проучвали региона, поставиха интересни въпроси и станаха повод за настоящото изследване в плана на микроисторията.⁵

¹ **Николова**, В. Микротопонимията на Забърдието. – *Мост*, кн. 166-167, Ниш, 2001, с. 184;
Тулешков, Н. *Славинските първомайстори*, София, Архитектурно издателство „Арх&Арт“, 2007, с. 79.

² Научно-изследователски проект „Годечко-Царибродският край от древността до наши дни-история, език, култура“. Институт по етнография към БАН, НИС, Министерство на народната просвета, с научен ръководител проф. Н. **Кауфман**.

³ **Николова**, В. *Музейна сбирка в Димитровград*. Димитровград, 2000, с. 7; Археологически находки на територията на община Димитровград. – *Мост*, кн. 188-191, Ниш, 2005, с. 288-303.

⁴ **Попова**, Е. Икони от Йоан Николов-Иконописец в Царибродско. – *Паметници, Реставрация, Музеи*, бр.3, VI, 2004, с. 21.

⁵ Изказвам благодарност към ръководителя на практическата реализация на проекта г-н Гр. Марков за компетентната му подкрепа и съвети, както и на колежата В. Николова от Градската библиотека в Димитровград.

Микроисторическият анализ изисква вглеждане в религиозната, социалната и културна роля на манастира като фактор на местния духовен живот. Това позволява разкриването на особености, които в общия план на възрожденската история остават незабележими и задава въпроси към наложените вече мнения за ролята на манастирите през XVIII и XIX век.⁶ Примерът със Смиловския манастир позволява такъв подход, с детайлен анализ на приписките и ръкописите, при съпоставяне на резултатите със сведения от други източници за историята на региона. Запазените и събраните до сега материали могат да се организират около изясняването на някои от основните нишки на живота в миналото. Те разкриват кога и защо възниква манастирът, каква е връзката му със селската околност и градския център, защо намерената книжнина в него поднася изненади и какво е тяхното обяснение. Проследяването на манастирската история отваря възможности за изучаване на една мрежа за културно-духовна комуникация, в която Нишавската епархия има водещо значение. Необходимо е още да се коригират някои грешки, допуснати в досегашни публикации относно миналото на Пиротския край.

Манастирът, селищата и епархията.

Най-ранното сведение за манастира се съдържа в ръкописна служба, посветена на св.св. Кирик и Юлита.⁷ Тя е завършена на 5 юли 1704 г. от поп Младен, свещеник в софийската църква „Св. Архангел Михаил“. Неговата бележка в края на ръкописа е твърде подробна и важна. С нея авторът пояснява намирането на подходящ извод за преписа от софийското село Беримирци. Той подчертава неговата точност и благодатна употреба, с добър ефект в различни житейски случаи. Фактът, че книгата, предназначена за манастира, е изготвена в София, е показателен за връзките на Царибродско с големия градски и митрополитски център. Втора приписка, непосредствено след първата, пояснява причините за изработването на ръкописа. Той е нужен на обителта, заради погубването на предишна подобна служба. В бележката е посочена 1704 г. и няма съмнение, че манастирът е съществувал преди тази година. Но от кога?

Отговорът на този въпрос най-вероятно има връзка със съществуването на близкото село Смиловци, в чието землище е манастирът, както и със самата селищна система на Забърдието. За сега най-ранното сведение за селото се намира в регистър на тимари и зеамети на казата Шехиркьой (Пирот). През 1525 г. село Исмилофче има 53 домакинства, с трима неженени и пет вдовици, с общ приход от 3887 акчета.⁸ Сведенията от XVII в. го определят като войнушко селище, подобно на повечето села от Забърдието, от Пиротската и съседните кази.⁹

Запазената и преведена османска документация приблизително очертава селищната система в Забърдието. През XV-XVII в. са регистрирани всичките

⁶ Леви, Дж. *Упражнения по микроистория*, Поредица Актове под научното ръководство на И. Знеполски, София, Дом на науките за човека и обществото, 2008, с. 14, с. 48-49.

⁷ ЦИАИ, № 46. Публикувана от **Спространов Е.** *Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод на Българската църква в София*, София, Държавна печатница, 1900.

⁸ ВОА, ТД 370. Справката за с. Смиловци е направена от Р. Ковачев, специалист – ориенталист в Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, на когото изказвам благодарност.

⁹ **ИБИ**, т. XX, ТИБИ, Т. V, София, Издание на БАН, ред. **Цветкова Б.** 1974, с. 240.

изброени по-горе и до днес съществуващи села.¹⁰ Като цяло те не са с голям брой домакинства. По най-общи наблюдения спадат към групата на средновисокия екологичен пояс, както повечето от селищата на котловинните полета на Средна Западна България.¹¹ Надморската височина на която са разположени селата на Забърдието е от 700 до 780 м. Климатичните и географските условия позволяват развитие на земеделието и повече на животновъдството, отрасъл и до днес крепящ местната селска икономика. Наред с това населението вероятно се е занимавало с рударство. Сведенията за последното са косвени, но важни. В топонимията само на Протопопинци няма местности, свързани с тази дейност. Впечатляват названията им в Бребевница – Рудина, Сребърна, Ровинье; в Петърлаш – Кралева рудина, Плавич; в Моинци – Рудина, Грамагье; в Радейна- Виштина рудина, Рудина, Ровище; в Смиловци – Гърмагье, Ровище, Чоролейна нива, Чоролейка. Според изследователите на старата железодобивна индустрия в землищата на Славиня и Сенокос от съседния район на Висока е имало видни. Тях описва К. Иречек в края на XIX век.¹² Други сведения нямаме, но по редица други документи е известно, че в ранните векове след османското завоевание рударството е характерно за Пиротския регион, както и за съседните на Знеполе, Брезнишко и Софийско.

Формираната селищна система на Забърдието със собствен стопански ресурс, за който не знаем почти нищо, очевидно е позволило изграждането и поддържането на християнските култови места. Старите манастири като Суковския, Погановския и Темския са сравнително далече, поради което се е наложило създаването на местни. В землището на Бребевница се намира манастирът „Св. Димитър“, а в това на Гуленовци – „Св. Възнесение“ („Св. Спас“). Останки от манастирска църква има в м. Горешляк на Петърлаш. Не е възможно да се определи времето на тяхната поява, но както в повечето случаи за периода на ранното османско управление, те вероятно са изпълнявали функциите на липсващите селски църкви. Според наблюденията на Радмила Тричкович върху описа на София и Софийско, правен в края на XVI в., сред манастирите в Пиротско няма такъв посветен на св.св. Кирик и Юлита.¹³ По тази причина допускам, че манастирът е възникнал през XVII в. Анализът на приписките в ръкописната служба от 1704 г. сочи, че с манастира се свързват не само Смиловци, а още с. Радейна и Мъзгош. В землището на двете села няма манастирски топоними и вероятно „Св.св. Кирик и Юлита“ е изпълнявал ролята на тяхна църква.

Според коментираната втора приписка в ръкописа от 1704 г., е съществувала предишна по-стара служба, но тя била „пленена“, открадната или отнесена на друго място. Възможно е в края на XVII и началото на следващия век регионът и манастирът да са пострадали от въстанията и политическата нестабилност във връзка с войната на Османската империя със Свещената лига.

¹⁰ Пак там, с. 240. **ИБИ**, т. XIII, ТИБИ, т. II, София, Издание на БАН, съств. **Тодоров, Н. Недков, Б.**, 1966, с. 357.

¹¹ **Георгиева**, Цв. *Пространство и пространства на българите XV-XVII в.*, София, ЛИК, 1999, с. 99-101.

¹² **Николова**, В. Микротопонимията на Забърдието. – *Мост*, кн. 166-167, Ниш, 2001, с. 184-198; **Георгиев**, Г. *Старата железодобивна индустрия в България*, София, Изд. БАН, 1978, с. 152. Районът на Висок се намира на север от Забърдието до полите на Западна Стара планина.

¹³ **Тричковић**, Р. Манастири у околини Пирота крајем XVI века. – *Зограф, Часопис за средњовековну уметност*, 12, Београд, 1981, с. 80-87.

През XVIII в. обаче манастирът постепенно се утвърждава като духовно средище на района. През 1728 г. знеполският монах Василий покрива църквата с каменни плочи. Приписката, която съобщава за това отбелязва и важни политически събития.¹⁴ През втората половина на XVIII век манастирът често е посещаван от представители на Рилската обител. Няколко бележки от ръкописната служба позволяват да се допусне, че връзките с големия духовен център са се разширили и са станали трайни. След 1761 г. на поклонение „светому Кирику“ пристига анонимен рилски монах. Бележката е без дата, но моето предположение за времето на посещението се свързва с израза „в епархия“. Очевидно става дума за проявен монашески интерес към новосъздадената Нишавска епархия през септември 1761 г.¹⁵ Макар на кратко, е отбелязано нейното фактическо отделяне от Софийската и принадлежността на манастира към новата църковна единица. През 1797 г. йеромонах Вениамин и монах Никифор, също от Рилския манастир, правят поклонение в „Св. Кирик“.¹⁶

Изглежда популярността на манастира е надраснала селския си район дотолкова, че към него проявяват интерес от градския център. Според приписка върху ръкописната служба, група пиротски първенци посещават манастира на неговия празник, 15 юли 1793 г. Поклонниците са хаджи Нешо, рилския монах Серафим, Никон (?), Герман Рилец, Симион Хилендарец, Йованчо чизмеджия Велков син и Младжо. Следователно в края на века, въпреки доста смутно политическо време, манастирското братство вече поддържа връзки с Пирот и с тамошния метох на Хилендарския манастир.¹⁷ Според местното предание в края на XVIII в. кърджалиите разорили манастира, но документално сведение за подобно събитие нямаме.¹⁸

В началото на XIX в. в манастира съществува килийно училище. Според приписка от 25.I.1820 г. върху коментираната служба на св. св. Кирик и Юлита, дяк Никола пристига тук по време/след голямата чумна епидемия от 1815 г. и пет години учи Наустницата (Часослова) и Псалтира. Вероятно с подобно отсядане в манастира е свързано тригодишното пребиваване на някой си Кира от Мъзгош към 1837 г. Със сигурност е имало и други ученици. Макар да няма пряко сведение, възможно е Зографският манастир да е изпратил тук духовника Елифтерий за да поддържа манастира и училището. Според бележката на същия духовник х. Елифтерий Зографски, той е избрал Бошко, вероятно негов ученик, за да го въведе в монашески чин на 21 ноември 1838 г.¹⁹ Той получава името Никандър. На следващата 1839 г. зографският монах отбелязва, че Никандър е ръкоположен за йеромонах от самия архиепископ Нектарий Нишавски.

¹⁴ ЦИАМ, № 46, л. 73.

¹⁵ **Манолова-Николова**, Н. За ранната история на Нишавската епархия. *Sine ira et studio*, Изследвания в памет на проф. З. Маркова, София, Академично издателство „Марин Дринов“, 2012, с. 326.

¹⁶ ЦИАМ, № 46, л. 84.

¹⁷ Пак там. Н. Тулешков разчита в приписката „Йованчо чешмеджия“, което смятам за грешно. Вж: **Тулешков**, Н. *Славинските първомайстори ...*, с. 80. Изписано е, макар и с колебание чизмеджия, какъвто занаят съществува в Османската империя.

¹⁸ ЦИАМ, № 46, л. 84.

¹⁹ ЦИАМ, № 46, л. 73.

Анализираните приписки от края на XVIII и началото на XIX век дават основание да се мисли, че установяването на връзки с Рилския, Хилендарския и Зографския манастир, респективно с градския център на региона – Пирот, е започнало по-интензивно с формирането на Нишавската епархия. Самостоятелността ѝ навярно е дала възможност на митрополитите да отделят повече внимание за изграждане и подкрепа на местната духовна йерархия. Така е постъпил и митрополит Нектарий с Никандър през 1839 г., ръкополагайки го за йеромонах на манастира.

СТРОЕЖИТЕ.

Интересно и важно обаче е съпадението между появата на новия йеромонах с обстоятелството, че през същата година тук се предприема мащабно строителство. Манастирският комплекс е подновен. Каменен надпис над входа на храма посочва 1839 г. за построяването му. Очевидно е имало по-стара, но вероятно негодна сграда, която е била заменена с новия градеж. Храмът е най-големият в района на Забърдието и Висока.²⁰ Той е еднокорабен, едноапсиден с певници и купол. Особено интересни са куполът със средновековна клетъчна зидария, каменоделската изработка на входната врата, прозорците на певниците и др. Основавайки се на местното предание, Н. Тулешков смята, че главен майстор е Кола (Никола) от височкото село Болъев дол, едно от селищата, което принадлежи на т.н. славински строителен център.²¹

Непосредствено след завършването на строежа е започнало изработването на иконостаса и иконите. Те са дело на самоковски майстори. Авторството на иконите е несъмнено. Според Е. Попова те са от самоковския зограф Йоан Николов Иконописец. Върху царския ред са образите на св. Никола, Богородица Одигитрия, Христос Вседържител, св. Йоан Предтеча, патронната икона на св. Кирик и св. Юлита, благославяни от Христос в горния ляв ъгъл, а до тях върху южната стена е иконата на ап. Тома. От същата ръка са изписани 15-те икони на апостолския ред, както и иконите с великите празници, от които към 2003 г. бяха останали само девет.²²

Изградено е и съществуващото до днес обширно монашеско двуетажно крило. По своята архитектура то има сходство с подобни постройки на славинските майстори, например с корпуса на Лопушанския манастир. Може би тогава е било построено и килийното училище, разположено югозападно от църквата, от което при нашето посещение имаше само следи от основите. На север от храма е построена красива гостоприемница, наричана от местните хора „владишки конак”. Н. Тулешков смята, че двуетажната сградата е дело на самоковски майстори. Тя е изящна, с хубаво изработени дървени колонки на чардака и къошка, с елегантни рамки на вратите и прозорците. Над къошка има измазан триъгълен фронтон, който някога може да е бил изписан. Подобни „конаци” като сгради за гости не са изключение в района. Интересна е архитектурата на подобен „конак”, изграден в

²⁰ Високът, разположен на север от Забърдието до склоновете на Стара планина, включва редица села, между които Сенокос, Каменица, Болъев дол, Славиня и др. Според Н. Тулешков Славиня става център на местна строителна школа. **Тулешков, Н.** *Славинските първомайстори ...*, с. 33 и сл.

²¹ **Тулешков, Н.** Пак там, с. 81-82.

²² **Попова, Е.** Икони от Йоан Николов-Иконописец ..., с. 22.

двора на Разбоишкия манастир, Софийско, но доста по-късно, през 70-те години на XIX век.²³

Според Н. Тулешков манастирското строителство е било предприето поради заможността на смиловчани, засвидетелствана от Ф. Каниц.²⁴ Материалните средства обаче не са определящ мотив за архитектурното подновяване. Причините за обновлението са доста по-сложни, преплели социалните нужди на времето с лични амбиции и обществени фактори.

Изглежда съществена е била ролята на култа към Кирик и Юлита, светите покровители на манастира. Според житието Юлита била от стар римски род, овдовяла млада и имала само един син – тригодишния Кирик. Приела християнската вяра и заради гоненията по времето на Диоклециан избягала в Тарс, Киликия. Заловили Юлита и я измъчвали, а малкият Кирик виждайки това, плакал и викал, като нарекъл себе си християнин пред мъчителите. Вбесеният управител го блъснал, той паднал на главата си и починал. След много мъчения в 304 г. н.е. умряла и Юлита. Две прислужници ги погребали през нощта. Едната доживяла времето на император Константин, показала гробовете и разказала за тяхното мъченичество. Част от мощите им се намират в охридската църква “Св. Богородица”.²⁵

Общият преглед на българската религиозна книжнина в първите векове на османското завоевание посочва, че службата и житието на светците са популярни в различни сборници и дамаскини. В Пловдивската библиотека се пази ръкопис от втората половина на XVI в., който започва със службата на светците и включва други жития, слова и разкази.²⁶ Ръкописът е донесен от Панагюрище. През XVII в. житието на двамата светци се включва в дамаскините, какъвто пример е Втория дамаскин от Троянския манастир.²⁷ Традицията е продължена с дамаскина от Самоков и този от с. Хайредин, Врачанско, датирани приблизително през XVIII – XIX век.²⁸ Агиографски съчинения за светците се съдържат и в различни сборници – в Тетевенското сборниче от XVIII-XIX век, в поп Атанасовото сборниче от края на XVIII и началото на XIX век. Впечатлява коментирания вече ръкопис от 1704 г., за когото знаем от бележката на преписвача, че е направен по добър извод от с. Беримирци, Софийско. Ръкописът съдържа служба, житие и параклис на Кирик и Юлита, с по-късно добавен Богородичен канон. Неизвестно кога той е попаднал в манастира „Св. Възнесение” (Св. Спас) в с. Долни Лозен, Софийско. Тъй като службата е описана от Б. Цонев в неговия първи том, посветен на ръкописите в Народната библиотека, предполагам, че това е станало до 1910 г.²⁹ От София е

²³ Тулешков, Н. *Славинските първомайстори ...*, с. 84; Милчич, С. *Манастирът „Въведение на св. Богородица” в с. Разбоище*, София, Парнас 96, 1998, с. 28-30.

²⁴ Тулешков, Н., Цит. съч., с. 80.

²⁵ Попов, Х. *Дестунесе, С. Жития на светиите, почитани от Православната църква*. София, Софийско епарх. свещ. Братство Преп. Иван Рилски, 1930, с. 859-860.

²⁶ Христова, Б. *Караджова, Д. Икономова, А. Български ръкописи от XI до XVIII в. запазени в България*. Своден каталог: т. I, София, Народна Библиотека „Кирил и Методий“, 1982, с. 137, № 364.

²⁷ Христова, Б. *Караджова, Д. Икономова, А.* Пак там, с. 211, № 582.

²⁸ Цонев, Б. *Опис на славянските ръкописи в Народната библиотека*, Издава библиотеката, София, Държавна печатница, 1923, т. II, с. 380, л. 1; с. 384, л. 79.

²⁹ Цонев, Б., *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София*, София, Държавна печатница, 1910, т. I, с. 423; Христова, Б. *Караджова, Д. Икономова, А. Български ръкописи ...*, с. 223.

запазен дамаскин, писан от Мано Калпакчи през 1770 г., който съдържа разкази, наред с житията на св.св. Кирик и Юлита и на св. Харалампий. Познати са още няколко сборника, включващи житието на двамата светци, в чиито текстове личи западнобългарско наречие.³⁰

Наблюденията върху църковната книжина за светите Кирик и Юлита посочват, че култът към тях е бил добре познат в българските земи, така също в София и района на Софийската епархия. Според Васил Мутафов най-старият, известен ни оброчен кръст по българските земи е посветен именно на Кирик и Юлита. Намирал се е в м. Кюнина чука, на десния бряг на р. Цибрица до Вълчедръм. Той е познат от рисунка на Грюневег от 1582 г., на която личат голям дървен кръст, поставен на височина, няколко широколистни дървета, около които преминава поток.³¹ За сега едно от най-ранните известни ми изображения на майката и нейния син в Западна България са запазени в стенописен фриз от църквата „Св. Богородица” на с. Прибой, Радомирско. Те са от втората половина на XVI век, времето в което селото и районът на Радомирско спадат към Софийската епархия. През XVII в., когато най-вероятно се е появил манастирът „Св.св. Кирик и Юлита”, култът към тях е бил широко почитан. В близкото до Смиловци село Петърлаш в м. Горешляк има останки от неголям храм, а до него – оброчен кръст посветен на св.св. Кирик и Юлита, с година на поставянето му, 1722.³² Етнографските наблюдения посочват широкото разпространение на култа в българските земи. През 90-те години на XX век В. Мутафов регистрира 12 техни оброци в Родопите, 9 в Средна Северна България, 7 в Югоизточна България, 4 в Северозападна и 2 в Средна Южна България.³³

Култът към светците се празнува във времето на най-топлия месец на годината, юли. В народната духовна култура той се свързва с т.н. Горещници от 14 или 15 до 17 юли, когато се почита св. Марина, наричана още Огнена. Огнищата се гасят и се спазва строго правилото да не се работи на нивата и на полето, за да не изгори реколтата. Смята се за възможно домашните животни да заболеят от огнища (Васильово). В Тетевенско се приема за най-опасен първият горещник – св. Кирик и се прави курбан.³⁴ Организиран се литийни шествия против суша. В запазената от 1704 г. служба на Кирик и Юлита, духовникът-преписвач и съставител е вмъквал интересни пояснения за използването на отделни текстове, които се четат в случай на „трилетна суша” или пък „...егда бива бдениe на литие егда не ходиш поюще...”.³⁵ В Смиловския манастир безспорната функция на светците като скоропомощници при тези природни бедствия е имала още един нюанс.

³⁰ Цонев, Б. Цит. съч., т. I, с. 329, Христова, Б. Караджова, Д. Икономова А. Цит. съч., с. 239, 332.

³¹ Мутафов, В. Оброчищата като култови обекти. – В: *Етнографски проблеми на народната духовна култура*. София, Изд. на БАН, 1989, с. 199.

³² Каменният надпис гласи: ИС ХР Младжа Недо § Станко СТИ§КИРИ§КЪИУЛ§ИТА§ З.С.Л. – Личен архив на автора.

³³ Мутафов, В. Цит. съч., с. 205. Статистиката отхвърля мнението на К. В. Костић, че става дума за локален славянски култ, разпространен само сред шопите и торлаците. – Вж. Костић, К. В. *Прилог етноисторији Торлака*. Н.Сад, 1995, с. 102-103.

³⁴ *Ловешки край. Материална и духовна култура*. София, Академично издателство „Марин Дринова“, ред. Попов Р., 1999, с. 318; *Пирински край. Етнографски, фолклорни и езикови проучвания*. София, Изд. на БАН, ред. Хаджиниколов В. 1980, с. 450 и др.

³⁵ ЦИАИМ, № 46, л. 36, с. 39.

МОНАСТИРЪТ, ЕПАРХИЯТА И ЧУМАТА.

Едно старо предание за възникването на манастира разказва, че е създаден по време на чума. Населението от околните села избягало тук за да се спаси от болестта и оцеляло по чудо. В знак на благодарност хората построили манастир с чешма, която съществува и днес³⁶. Чумата често е присъствала в живота на хората от района. Летописните бележки върху старите църковни книги в Пирот доказват страшна епидемия от 1592 г. През 1607 г. в тях се отбелязва, че „измреше челоуеци много от чуму”. През XVII в. чумните епидемии са периодични и болестта има латентно регионално присъствие. Ето защо напълно допустимо е възникването на манастира през този век да е свързано именно с чумната болест. Някои от нейните форми се развиват особено интензивно през юли, което принуждава хората да бягат в отдалечени места, в планини и гори. Възможно е епидемиите да са съвпадали с празнуването на горещниците и това да е повлияло при избора на светите Кирик и Юлита за манастирски покровители.³⁷ Личното ми посещение на манастирското място ме убеди, че той наистина е трудно достъпен, изолиран и служи добре в случаи на епидемии.

Мотивът с чумата може да се съзре като контекст на обстоятелствата, при които се правят бележките от коментирания дотук ръкопис. Изготвянето му през 1704 г. заради „пленьването” на предишния става във време, когато чумата е част от живота в района. През 1700 г. тя върлува по течението на Нишава, в Цариброд и Сливница, а през 1706 г. е в Дупница. За периода 1700 до 1710 г. разполагаме с общо сведение, според което чумата е доста разпространена на Балканите. Тя поразява Пирот и Царибродско отново през 1723 г., а през 1762 г. епидемия обхваща Софийско, Врачанско, Кюстендилско, Ниш. Тъкмо след 1761 г. както видяхме, рилски монах посещава манастира, прави поклонение „святому Кирику” и оставя своя приписка. Показателно е и посещението на пиротските първенци на 15 юли 1793 г. Тогава има голяма епидемия в Пловдив, но не е изключено в селищата и регионите по диагоналния път, на който е и Пирот, чумата да е била налице. През 1795 г. разпространението ѝ прераства в мащабна епидемия, обхващаща редица български земи, като отшумява едва към 1797 г.³⁸

Още по-категорична е приписката от 1820 г. на дяк Никола. Той е дошъл по чумата в манастира и учил 5 години църковните книги. Става дума за голямата епидемия, наричана още „първата мория”, развихрила се от 1813 г., но поразила според сведенията Пирот и района през 1815 г. Неотслабващо внимание към епидемиите личи в приписката от 1848 г. на страниците на ръкописа. Тя съобщава за дълго пътуване към Одрин и вероятно за Цариград на Нишкия владика Никифор, Пиротския владика Нектарий и още няколко свещеници в опасното време на

³⁶ **Тодорова, З.** *Докосване до духовните светилища в Западните покрайнини. Указател.* Цариброд-София, 2003, с. 20.

³⁷ **Лилић, Б.** *Народна медицина у време турака. Први лекари и апотекари*, Историја Пирота и околине, 1804-1878, т. I, Пирот, НиП Хемикалс, 1994, с. 185-186; **Манолова-Николова, Н.** *Чумавите времена (1700-1850)*. София, „ИФ-94“, 2004, с. 11.

³⁸ **Манолова-Николова, Н.** Пак там, с. 63.

холерната епидемия, когато според приписката „88 мреха (вероятно на ден) на Едрене“³⁹.

Анализът на приписките насочва към предположението, че манастирската обител е била убежище при епидемии, една твърде позната практика. През последната епидемия от чума през 30-те години на XIX в. мнозина търсят спасение в манастири, а в някои случаи те са превърнати в спасителни лагери за бегълците от заразените селища. Карловци създали такъв лагер около Калоферския манастир. Избягалиите от Севлиево граждани отишли до руините на Батошевския манастир и се спасили. Те не само оцелели, но и изпълнили обещанието си да го възстановят и поддържат.⁴⁰ Тогава логично е мащабното строителство в „Св.св. Кирик и Юлита“ да се свърже с голямата епидемия от 30-те години. Запазените документи за Пирот и района позволяват да се очертаят размерите на бедствието, както и преплитането му с други обществени събития.

В началото на 1836 г. избухва Пиротската буна, водена от кмета (коджабашията) х. Нешо Филипович. В донесенията на Аврам Петрониевич и Миличевич до сръбския княз Михаил Обренович личи голямото недоволство и напрежението в района. То намира израз в бягството на десетки семейства в Сърбия и довежда до въоръжено вдигане на населението, насочено срещу войводата х. Мехмед бей и владиката Йероним. Предприетите мерки от централната власт водят до смяната им. Йероним е заменен с лемноския владика Нектарий. Според писмото от 31.VI.1836 г. на княз М. Обренович до А. Петрониевич, той е „човек мирен и кротък“⁴¹. До края на годината бунтът е потушен, но междувременно през м. декември идват първите тревожни вести за ново разпространение на чумата. Ако през април 1837 г. болестта е сред мюсюлманите в Пирот, то през май тя повсеместно се разпространява в града. На 30 юни с.г. от нея умира х. Мехмед бей, а през юли според писмо на х. Нешо умират по 40 души дневно. Бройката на ежедневните жертви се покачва до 50 и едва в края на месеца намалява до 20 д. на ден. Епидемията засяга и селата около Пирот. Хората се разбягват в планината. През август повечето болни успяват да преболедуват заразата. На следващата 1838 г. чумата обаче продължава да вилнее. Показателен е фактът, че не са запазени никакви донесения до сръбските власти от пиротчани или служители на сръбското управление. Изглежда болестта е нарушила връзките поне за година. По най-общи изчисления на сръбските историци от тази епидемия в нахиите на Ниш, Пирот, Лесковац и Враня умират от 20 000 до 30 000 души.⁴² Към 1839 епидемията постепенно отмира в района, а и в Османската империя.

³⁹ Неправилното четене на бележката е довело до извода, че Пиротският владика Нектарий е починал през 1848 г. – Вж. **Спространов**, Е. *Опис на ръкописите в библиотеката на Св. Синод на българската църква ...*, с. 78; **Христова**, Б. **Караджова**, Д. **Икономова**, А. *Български ръкописи ...*, с. 223; Според съществуващите документи Нектарий е починал най-вероятно през януари 1853 г. – Вж. **Манолова-Николова**, Н. Нишавските владици през XIX век. – *История*, кн. 1, 2001, с. 10-11; *Телефтер Нишавске митрополије*. Пирот, Музеј Понишавља, 1976, IX, с. 17.

⁴⁰ **Манолова-Николова**, Н. Цит. съч., с. 178-179.

⁴¹ *Пирот и срез Нишавски 1801-1918, Граћа, Книга прва 1801-1883*. Пирот, Музеј Понишавља, 1981, състав. **Илић**, А. с. 51.

⁴² **Илић**, А. Пак там, с. 73-74, с. 79, с. 88, с. 90-92; **Лилић**, Б. *Велика куга 1836-1838 године. Историја Пирота и околине...*, с. 87-90.

Пораженията върху икономическия и социалния живот обаче не са преживени така бързо. Нерешените проблеми със земята, двойното данъчно натоварване се усещат още по-тежко след големите човешки загуби от епидемията и недоволството от местното управление отново нараства. През април 1841 г. Нишкото въстание пламва. Направено е оплакване до сръбския княз от Нишкия, Пиротския, Лесковацкия район и този на Прокупле за издевателства над населението и потъпкване на Гюлханския Хатишериф.⁴³ Въстанието има много силен отзвук в империята и в международните дипломатически среди. Чак до началото на 1843 г. английският консул в Солун Чарлз Блънт отделя значително място в донесенията си до Лондон за положението в Нишко и околността. Според И. Дамянов регионът на Пиротско, Нишко, а също така Белградчишко и Кулско близо десет години изживява период на постоянни въстания и брожения.⁴⁴

На фона на тази политическа и социална картина в Пиротско, се предприема мащабното строителство в Смиловския манастир. Тежката епидемия със сигурност е изпратила тук мнозина за да се укрият от ужасите на чумавото всекидневие, след което те са подели инициативата за новите градежи. Както сочи каменният надпис това е станало през 1839 г., веднага когато епидемията е отминала. Така за пореден път в колективната памет се е повторил и отложил мотивът за спасението, най-вероятно съпътстващ манастира още с неговата поява през XVII век. Спасилите се от околните села – Смиловци, Радейна, Петърлаш и др. са подпомагали строежа. При това личи планиране на комплекса, което изисква ръководството на водеща и компетентна личност. Едва ли майстор Кола от Болъев дол е можел сам да организира строителството, да доведе самоковските резбари и строители, да установи връзка с известния зограф Йоан Иконописеца. Тогава коя е тази личност?

Предположението ми се отнася до митрополит Нектарий Нишавски. В цитираното писмо на М. Обренович от май 1836 г. се посочва, че Нектарий ще пристигне като нов владика в епархията. Княз Милош съветва А. Петрониевич да изчака идването му и това на новия войвода в Пирот, след което да предприеме действия за умиротворяване на двете страни. В следващите документи, с които сръбските служители уведомяват княза за хода на събитията обаче няма сведения, че двамата нови управници са пристигнали. Ако това се беше случило, със сигурност щеше да бъде отбелязано в някое от интензивно изпращаните писма до сръбския княз през 1837 г. Още нещо. В запазената и публикувана Нишавска кондика се наблюдава следната особеност. Записванията започват в нея през 1834 г., когато се начева строителството на митрополитската църква „Рождество Христово“. В началната страница е вписано и името на владиката Йероним, като участник в тези събития. За 1835 г. е отбелязано, че сметките на епитропите се предават „у деспотин конак“, но вероятно поради силните настроения срещу Йероним, името му изчезва от кондиката. Вписванията за периода от 1836 до 1844 г. отбелязват предаването на сметките „пред народ и градоначалници“, но не и пред митрополит. И. Николич предполага, че Нектарий е пристигнал през 1837 г., но няма преки доказателства за това. Възможно е митрополитът да е дошъл в региона, ала при условията на разрастващата се чумна епидемия предполагам, че той не се е

⁴³ Лилић, А. *Велика куга 1836-1838 године ...*, с. 103-104.

⁴⁴ Дамянов, И. *Нишкото въстание през 1841 г. и европейската дипломация*. София, Книгоиздателска къща „Труд“, 2005, с. 24, с. 80.

установил постоянно в града. Едва през януари 1844 г. в кондиката е отбелязано, че сметките на епитропите са представени на митрополит Нектарий, градоначалниците на Пирот, и еснафите – „мали и велики“.⁴⁵ Първото писмо на митрополита до известния знеполски чорбаджия Пея Степанов е от 1843 г. Анализът на вписванията в кондиката, на писмото до Пея, както и развоят на събитията от 1836-1841-1843 г. дават основание на предположението, че Нектарий не е пристигнал веднага или поне не се е установил в Пирот, а е управлявал епархията от околните селища.⁴⁶

Едно от най-вероятните места е Смиловският манастир. Той е достатъчно отдалечен, но същевременно има пряка пътна връзка от селата Смиловци, Петърлаш и Гуленовци през планината за Пирот. Манастирът е удобно място при условията на разразилата се епидемия, както и при политическата нестабилност от началото на 40-те години на XIX век. Пребивавайки вероятно в разгара на чумата, по-сетне митрополитът е подкрепил инициативата на хората за новото строителство в манастира. Вероятно той е имал възможността да покани самоковските майстори, контактите с които пиротчани са установили още през 30-те години. Според митрополитската кондика Захарий Зограф е бил привлечен да направи икони за църквата „Рождество Христово“ през 1838 г.⁴⁷ Така Нектарий е работел за утвърждаването на своето име и на институцията, която представлява, тъй като доверието към нея е било силно разклатено с управлението на Йероним. Приписката от 1839 г., че Нектарий е ръкоположил отец Никандър за йеромонах в манастира, е косвено свидетелство към това предположение.

Още едно доказателство за приблизително така протеклите събития е друго интересно съвпадение, което не може да бъде случайно. През 1843 г., когато митрополитът по мое мнение вече е в Пирот, започва работата на Йоан Иконописеца върху иконите за митрополитската църква „Рождество Христово“. Допускам, че след изработването на иконите за Смиловския манастир, зографът се е заел с украсата на Пиротския храм, вероятно пак със знанието на митрополита. Тази връзка с Нишавската епархия е продължила, защото до смъртта си на 6 юли 1854 г. Йоан Николов работи в региона. Рисува икони за църквата „Св. Георги“ в Славиня през 1845 г.; за „Въведение Богородично“ в с. Радейна; за манастира „Св. Димитър“ в с. Бребевница. Името му се отбелязва често в Нишавската кондика между 1843 и 1848, и 1850 г., естествено свързано с високия престиж, който си е извоювал творецът.⁴⁸

Установявайки се в Пирот, митрополитът се заема активно с делата си. Това личи от воденето на Нишавската кондика именно след 1843 г. Вписването на сметките става много по-подробно, с неговото знание, навярно и контрол. В нея често се употребява термина деспотски, владишки конак като място, където пребивава постоянно или временно. През януари 1841 г. са отбелязани 1801 гр. и 30 п. за „владишкин конак (х)арчъ“, а за следващата година само 184 гр.⁴⁹ Може би

⁴⁵ *Тефтер Нишавске митрополије*. Пирот, 1976, IX, с. 1-16.

⁴⁶ Познати са редица случаи, при които митрополитът престоява в други, най-често съседни селища. – Вж. **Манолова-Николова**, Н. Нишавските владици през XIX век. – *История*, кн. 1, 2001, с. 10-11.

⁴⁷ *Тефтер Нишавске ...*, с. 7.

⁴⁸ **Попова**, Е. Икони от Йоан Николов-Иконописец ..., с. 21 - 25.

⁴⁹ *Тефтер Нишавске ...*, с. 11-12.

става дума за ремонт на митрополитския дом в Пирот, но е възможно с тях да е подпомогнато ново строителство. Нектарий не забравя работата си в епархията. Както допуска Н. Тулешков, през 40-те години в Смиловския манастир е построена още и гостоприемницата, наричана „владишки конак”. Без съмнение Нектарий е пребивавал в Смиловския манастир, поставяйки отец Никандър за игумен, подпомагайки обновлението на комплекса и построявайки конак за себе си и за други високи гости. Обмислено в по-широк план, обновяването на манастира е дало добър тласък за неговото развитие като местен духовен център на Забърдието в следващите десетилетия.

УЧИЛИЩЕТО И КНИГИТЕ.

През втората половина на XIX в. известността на манастира се е свързвала не само със спасителното покровителство на двамата светии, но и с тукашното училище. Според коментираната приписка в ръкописната служба от 1820 г., тук е съществувало килийно обучение. Запазените книги дават основание да се предположи, че то постепенно се е променило, включило нови светски четива и знания. Особен интерес предизвиква ръкописната книга „Сокровище детем”⁵⁰. Тя постъпва в Софийската Народна библиотека в първото десетилетие на XX в. и засега е единствена по рода си. Според оставена бележка върху нея, тя е намерена в манастира “Св. Кирик”, наблизо до с. Смиловци, Царибродско от К. В. Друмев. За съжаление приписката не е датирана. Върху книгата има пощенски печат с дата 8.V.97. Така вероятно към 1897 г. книгата е напуснала манастирската библиотека. Инициалите К.В. и фамилията Друмев могат да означават, че ръкописът е привлякъл вниманието на някой от многобройните роднини на известният възрожденски деец Васил Друмев. Това биха могли да са Костадин Величков Друмев – негов братов син или Константин Василев Костадинов Друмев – негов братов внук. Може би по-близо до времето, в което книгата е била изнесена от манастира е Костадин В. Друмев.⁵¹ Така или не, книгата е привлякла вниманието, поради което е пренесена и съхранена в Софийската народна библиотека.

Ръкописът е превод от неизвестен гръцки автор. Оригиналът е направен в памет на учителя Григорий Палиуритис в гръцкото училище на Ливорно, Италия. Както се подсказва в бележка под основния текст, книгата е съставена една година след преждевременната смърт на Г. Палиуритис. Наричан още Даскала, той е автор на четирикратно публикуваната „Кратка история на Гърция” през 1807, 1812, 1815, 1817 г. и „Гръцка археология” – 1815 и 1817 г. Книгите на Палиуритис са издавани във Венеция, в издателството на известната фамилия Глики от Янина. За сега авторът и преводачът, написал ръкописа на славянобългарски език със силно влияние на западния му диалект, остават неизвестни. Може да се направи предположение, че познаването на Г. Палиуритис е станало чрез видния гръцки педагог в Бейската академия в Букурещ Неофит Дукас. Последният е бил известен с интереса си към античната гръцка култура и нейното разпространение в Средиземноморието. Поддържал е връзки с популярния просвещенец Бенджамин от о-в Лесбос. Според Камариано, Дукас има доста ръкописи, само част от които са

⁵⁰ НБКМ, БИА, № 387 (191).

⁵¹ Из архива на В. Друмев, Климент Търновски. – *Литературен архив*, т. V, С., 1973, приложение.

отпечатани през 30-те години на XIX в.⁵² Ето защо е възможно именно Дукас да е авторът на оригиналния текст. Може би някои от българските ученици на Дукас е познавал ръкописа и го е превел.

Заглавието и съдържанието на книгата сочат, че тя е предназначена както за учители, така и за ученици. Използва се беседата между тях, при която учениците получават нови знания, поставят въпроси и логически търсят отговора чрез посредничеството на учителя. Ръкописът съдържа седем разговора, основани върху старозаветни текстове, но и върху сведения за действията и поведението на известни личности – политици, философи, общественици. Част от информацията за тях е дадена под линия, в номерирани и обозначени бележки, но без да се цитира източника. Има географско описание на Европа и, което е по-интересно, на Северна Европа – Англия, Шотландия, Ирландия, обединението им във Велика Британия, на Швеция, Дания и Русия, обвързано с политиката им спрямо Османската империя. Без да влизаме в подробности от съдържанието, прави впечатление критичния поглед към руската политика на Петър I, както и на шведския крал Карл XII. В края на книгата, авторът обещава бъдещо продължение на тези разговори в същия дух, за философията на живота и за политическите световни дела.

Според Б. Цонев приблизителната датировка на ръкописа е от първата половина на XIX в. Съдържанието му се основава на издадените вече трудове на Г. Палиуритис, последните през 1817 г., така че, съчинението и неговия превод са направени след тази година. Книгата няма до сега познат печатен вариант на гръцки и на български език. Как е попаднала в Смиловския манастир, не е известно. Използването ѝ тук е повече от симптоматично за съчетаването на старото килийно учение с нови светски знания.

Към този извод навеждат и други две книги, оцелели и намерени от нашата изследователска група в манастира през 2003 г. Любопитното е, че макар да са различни издания като години и тематика, те са подвързани заедно. Допускам, че са използвани и в процеса на обучение. Няма бележка, която да укаже чия собственост са, така че може би са принадлежали на манастирската библиотека. Книгите са подвързани в един том най-рано през 60-те години на XIX в., вероятно на място в манастира. Първата от томчето е „Христоматия на славянския език“ от Неофит Рилски, издадена през 1852 г., а втората е „Търговско ръководство...“ на Атанас Гранитски от 1858 г.

Трите книги, макар различни по тематика и съдържание, са обединени от идеята за светското знание. Те са насочени към изучаването на славянобългарския и на гръцкия език, правени са по гръцки образци, с компилиране на други източници. Осмелявам се да обобщя, че е направен опит чрез тях да се внесе модерно разбиране за езика, за историята и различните политики на европейските държави, за ролята на търговията, земеделието и промишлеността в европейския свят, тези толкова основни занимания на възрожденската епоха.

Присъствието на светските книги в манастира поставя въпроса за ролята на гръцкото културно влияние в регион, където не живее гръцка общност. При

⁵² Camariano-Cioran, Ar. *Les Academies princiers de Bucarest et de Yassy et leurs elevés*. Thessaloniki, 1974, p. 240, p. 270-271, p. 290-295, p. 315, p. 324, p. 510, p. 766. Изразявам гореща благодарност на проф. Н. Данова за помощта, която тя ми оказа в издирването на Г. Палиуритис.

срещите ни с местните хора направи впечатление, че те свързват някогашната търговия с животинска продукция, особено на кашкавала, с гърците. Особено силен и до днес е споменът за т.н. „гръцки къщи” в Цариброд. Л. Зидарова предполага, че става дума за хора от Македония, които знаят гръцки език, част от тях са строители, а други изкупуват селскостопанска продукция и пътуват на юг, за да продадат стоката си в големите градски центрове.⁵³ Траен гръцки анклав няма, но споменът дава основания за допускането, че търговията е подбудила интереса към гръцкия език и познание. Известно е, че през възрожденската епоха това е езикът на стопанските връзки и успеха. Съществуват обаче още сведения с любопитен нюанс в тази насока.

Според документите от Знеполския архив, Нектарий е първият митрополит, който настоява за разпространение на гръцки книги в епархията. В негово писмо до трънските чорбаджии от 28.II.1852 г., той не приема отказа им от такива книги, защото не знаят „да четат гречески”. Нектарий пише, че „...от некою годину после може да се научи некое дете, защото ден за ден и Българията се просвещава, че дойде време да ги потражите, а секой път таквия книги не излазу...”⁵⁴ От писмото става ясно, че книгите се разпространяват от Патриаршията и са били приети от пиротските чорбаджии. Макар и накратко, Нектарий е изразил своето разбиране за новите културни тенденции. Очевидно за него българското просвещение напредва и е свързано с възприемането на гръцкия език и култура. Нямаме сведение как са постъпили трънските първенци, но от анализа на следващите писма става ясно, че книгите не са възприети. Нектарий не настоява повече за тяхното купуване. В района на Знеполе действително гръцкият език не влиза в църковната служба. Запазените до днес богослужебни книги в Смиловския манастир са само руски издания, което потвърждава тезата, че гръцкото служение в епархията не е популярно.

Същевременно в края на 40-те и началото на 50-те години на XIX век в района на Нишавската епархия се разпространява Осмогласник, финансиран със средства на българите от различни градове и селища. Появата му има вероятно връзка с извоюваните от българската колония в Цариград права за собствен печат. В приложения списък на спомоществувателите са включени имената на монасите от Рилския, Хилендарския и Зографския манастир, пребиваващи в Пирот, на шест пиротски свещеници, на пиротския учител Петър Георгиев, споменаван често в Нишавската кондика, на свещеници от съседните села и архиерейския наместник в Знеполе поп Цветко х. Златков.⁵⁵ Този факт, както и книгите от Смиловския

⁵³ Посочените сведения наистина не позволяват да се види временно пребиваваща или постоянна гръцка/„гръкоманска” общност, отделни лица и пр. По това време обаче навсякъде по градовете в Западна и Югозападна България има малки влашки/арумънски групи, често специализирани в търговията с добитък и животински продукти. Възможно е да става дума за подбна общност. В известните случаи от Самоков, Дупница, София и пр., някои от установилите се тук „цинцари”- „гърци” са били радатели на елинизма. – Бел. а.

⁵⁴ ОДА Перник, ф. 349к, необработен, писмо от 28.II.1852 г.

⁵⁵ НБКМ-БИА, № 84; **Манолова-Николова, Н. Желева**, Летописни бележки от Средна Западна България, София, ЛИК, 1999, с. 270; *Осмогласник*. Цариград, печатно издание от XIX в., намерен в манастира „Св. Димитър” на с. Бребевница, Забърдие. Благодарение на теренната работа в района на Царибродско на научния екип по проекта „Голечко-Царибродския край...”, книгата бе предадена на отдела за стари книги на Димитровградската библиотека. Осмогласникът е разпространен из българските земи, за което свидетелстват екземпляри, съхранявани в НБКМ-София.

манастир подсказват, че се е очертала нова тенденция в местното духовно развитие. Тя е свързана с отпечатването на църковна литература за българско богослужение, с постепенното надмогване на килийното ниво и възприемането на гръцкия опит чрез български автори като преводача на „Сокровище детъем”, Н. Рилски и А. Гранитски.

Митрополит Нектарий е трябвало да следва тенденциите на своето време. С неговата благословия на 15 юли 1852 г., забележете на празника на св. св. Кирик и Юлита, е открито славянобългарско училище в Пирот. Неговият надпис гласи: „Троици съзижда се сие славеноб(олгарско) училище иждивением високопреосвещеннейшаго Г.М.Нектария и родолюбивих градоначалников Г.х.Видин, Йоан Коджабашия, Кира Мла(денов?), Христа Йоан, Георгия Ко(стов?), Пеша Не(шов?), Илия Иг(натов?), Стефан Вел(ков?), Георгия Па(найотов?), Манча Хр(истов?), Маня То(доров?) и настоянием общих православних христиан. (Написал) х. Коста.”⁵⁶ Появата на това училище е важен момент за епархията, но за съжаление не знаем много за неговата организация и преподаване. Водещата роля на митрополита е без съмнение. В действията му личи добре премерена политика спрямо християните, която има за цел да заличи раните от двете въстания, чумната епидемия и лошия спомен от управлението на митрополит Йероним. Подобна политика, но при други конкретни обстоятелства, провеждат Иларион Търновски и софийският митрополит Паисий през първата половина на XIX в. Митрополит Нектарий оставя след себе си добре организирана работата в епархията и заради това положителни спомени в местната памет. В края на живота си, през декември 1852 г., той дарява за Пиротската църковна община 29 000 гроша.⁵⁷

Новото училище в Пирот и политиката на Нектарий вероятно са изиграли стимулираща роля и за Смиловския манастир. Появата на коментираните три книги най-вероятно е свързана с новото килийно училище, открито според едно твърде общо известие в 1853 г. Приемаме го, тъй като може да се разглежда като следствие от откриването на училището в Пирот. В него преподават светски лица – даскал Джурджа от Протопопинци, Цветко Димитров от Изатовци и Анта Гелов от Славия.⁵⁸ Появата му съвпада с активната дейност на новия игумен Саватия. Тя е документирана с няколко приписки от 50-те години, в които личат усилията му за развитие на манастирското стопанство. Манастирът е посещаван през следващите десетилетия, според приписка в запазен миней за месец август от повечето села на района – Каменица, Бърля, Мъзгош, Станянци, Бачаво, Брайковци.⁵⁹

За положителната роля на отец Саватия в поддържането и развитието на манастира можем да съдим от добре запазения му надгробен кръст. Гробът се намира до северната стена на манастирската църква и има красноречив надпис: „Тув почива Саватия йермонах/ служащи у светаго Кирика/ игумен представи се на 1889 година ноемврия 27 и /надзирател поп Коста Николов од/ Смиловци и Анта Гелов от Славия”.⁶⁰ А. Гелов, един от известните местни учители на Забърдието,

⁵⁶ Надписът е цитиран по *Дамянов, И. Нишкото въстание...*, с. 16-17.

⁵⁷ *Тэфтер Нишавске Митрополије ...*, IX, с. 127.

⁵⁸ **Тодорова, З.** *Докосване до духовните светилища в Западните ...*, с. 20.

⁵⁹ Л.а. на автора. Летописните бележки са от Миней за м. август, XIX в., руско издание; Октоих, 1774 г. (?), Москва; Цветен Триод, 1841, Москва; Миней за м. юни, XIX в., руско издание; книгите бяха открити в църквата и оставени на съхранение пак там от монахиня Харитина.

⁶⁰ Л.а. на автора.

вероятно е поддържал добри взаимоотношения с отец Саватия. Поп Коста Николов от Смиловци е оставил приписка за това, че е станал свещеник в Пирот през 1869 г. при владиката Партений Нишавски. Това сведение е интересно заради съвпадението си с бележка на брезнишкият учител Мина Иванович, според която става дума за голяма акция на Партений Нишавски в районите на Софийско, Брезнишко и Трънско за „набавяне“ на селски свещеници. Очевидно подобни действия са били продиктувани от условията на българо-гръцкия църковен спор и се нуждаят от подробно изследване.⁶¹

За съжаление не разполагаме с много повече сведения за манастира. В кратка бележка поп Коста Николов е посочил преминаването на Пирот към Сърбия.⁶² През януари 1878 г. по нареждане на сръбските власти окупирали района, митрополит Евстатий Пелагонийски пише донесение до управителя на Ниш и Пирот – А. Василевич за състоянието на Нишавската епархия. Митрополитът прави подробно описание и на манастирите, като ги подрежда по имотното им състояние. Първите шест – Суковският, Темският, Погановският, Ржанският, Изатовският и Дивлянският – са богати, а последните, сред които е Смиловският манастир, са бедни и се поддържат само с милостта на народа.⁶³

Упадъкът на манастира продължава през XX век. Кратки сведения за живелите тук в отделни периоди от време монаси и за състоянието на манастира се съдържат в архива на Софийска епархия⁶⁴. Неизвестен монах е написал върху отделен лист заупокойна молитва за цар Борис III⁶⁵, чието съдържание, както и на откритите от нас текстове в църквата и по книгите в манастира, предоставям в приложението към статията. Манастирът запустява напълно през 80-те години на XX век и едва през май 2003 г. тук се установява монахиня Харитина. По сведения на Н. Тулешков през 2006 г. се предприема реставрацията на манастирския комплекс и храма.

ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Анализът на запазените сведения за манастира водят към няколко важни проблема, които засягат по-общия въпрос за функционирането на малките селски манастири през Възраждането и тяхната роля в местния духовен живот:

- Микроподходът открои връзката между манастира и митрополията, като част от мрежата на религиозно-духовното общуване през XVIII и XIX век; даде възможност да се очертае политиката на най-дълго управлявалия Нишавската епархия – митрополит Нектарий, от 1836 до януари 1853 г.
- Поставена на анализ е и връзката на малкия манастир с модерните знания. При обиколките ни в съседните села Смиловци, Славиня, Росомач и други, в църквите намирахме доста църковни книги с детски драсканици на букви и рисунки, така че килийни църковни училища е имало. На този фон светските книги от манастира сочат усилието да се надмогне това ниво, да се предложат нови идеи и знания за света, за механизмите по които той живее и общува.

⁶¹ **Манолова-Николова Н. Желева, П. *Летописни бележки от Средна Западна ...*, с. 183.**

⁶² Бележката е от Цветослов, 1861 г., Москва, запазен в църквата на манастира. Вж. Приложението.

⁶³ **Илић А. *Пирот и срез Нишавски ...*, с. 250.**

⁶⁴ ЦДА/СГОДА/ДА/ София, ф. 1278к, оп. 1, а.е. 74. Информацията дължа на Л. Зидарова, за което искрено ѝ благодаря.

⁶⁵ Листът бе намерен в манастирската църква, между страниците на Цветослов, Москва, IX, 1861.

Връзката с митрополията, която установихме най-вече по времето на Нектарий и вероятно по-късно на Партений Нишавски, е подсилвала усещането в манастирските люде за живот и работа в духа на модерното време. Благодарение на тези обстоятелства, манастирът е останал в колективната памет на местното население като едно от най-старите, но и едно от най-важните свети места на Забърдието.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Приписки върху книги:

- **Цветослов**, Москва, IX, 1861, върху последната корица: „Попа Коста на Кола Белинь от село Смиловци, запопи ся на 1869 г., архиерея Партения владика лето що е бил у Пирот, сага с Сирбия сага“.
На отделен лист, съхраняван в книгата:
„Упокойна молтива за цар Борис III.
Господи Боже Вседържителю,
Българския народ коренопреклонно пристада пред твоето величие и от все Сърце те моли да успокоиш духа на най-добрия му синь, нине оплаквания Цар Борись, да благословиш посяното от него семе да живее и да цвѣти на Векове. Еи Владико Господи прости волните и неволни прегрешения на твоя верен раб и слушател преснопамятния и блаженопочившия цар Борис и Благослови да се изпълнят заветите му за доброто на Родината.
Нека бъде твоята воля. Амин.“
- **Миней** за м. юли, б.д.: „Милетий Живков-йеромонах 1904 г.“; „Овај Минеј Месец Јили, Повеза Милети Живанович, по Србије, Постижник, Лавра Манастиря-Лубостине, 4 Декембра 1904 год. За озечати Спомен у Манастир Св. Кирик и Јилита“.
- **Миней** за м. февруари, б.д.: „Овај Минеј за месец февруари повеза Јеромонах Милети Живанович йеросхимонах/?/ Мјра Лубостиле од Србије , 4 декембрја 1904 г. за Вечити Спомен у манастира Свети Кирик и Јилита“.
- **Миней**, б.д.: „ 21.XI/4.XII.1929 г. Манастиру св. Кирика и Јилите. Еп. Н. Доситей.“ Встрани овален печат с надпис: „Епископ Нишки Доситей“.
- **Празничен миней**, б.д. на последната страница“ „27.IV.1950 г. Посетили оу манастир следните:
 1. Димитър Г. Васов, с. Одоровци.
 2. Димитър А. Иванов с. Одоровци.
 3. Стоян Д. Петров с. Гуленовци.
 4. Сретен П. Петров с. Одоровци.Уч. III Б риз. Учит. Школе. Димитровград.“
Следват подписите на учениците /учителите?/.

Надпис в олтара около сцената „Снемането на Христос от кръста“:

„1903 г. Петарь от гр. Царибротъ, с. Одоровци от Годеч“.

Под сцената и горния надпис, са подредени следните имена:

„ Престојател свещеник Коста от с. Смиловци, Тодорь. Йер. Тодорь, Йер. Спась, Йер. Стоянь-Мал?дов...(неясно).

Кира Димитрий(неясно)
Васил поп Костов Герасим.
Упо(упокой): Савати, йеромонах. Микар/у/иа Йеромонах.
Постоль ...(неясно)
Анастась йер. Алекси йер.
Кола. Вела. Ганча Презвитера.“

Статията се публикува с известни изменения по изданието в сп. Балканистичен форум, Памет и забрава, № 1-2-3, 2009, с. 252 – 269. Електронно издание на Сп. Анамнеза, 2009, бр. 9. Към статията има много снимков материал!

Надя Манолова-Николова